

Микола Котляр

ОЛЕНА ЧЕСЛАВІВНА СКРЖИНСЬКА: ЛЮДИНА І ВЧЕНИЙ

У будь-якому суспільстві завжди бувають люди, котрих Бог нагородив великим талантом, і вони служать йому протягом всього свого життя, не відступаючи від свого покликання, хоч би які тяжкі випробування не випадали на їхню долю. Таких особистостей було немало серед російських учених, що народились на межі XIX і XX ст. Громадянська і дві світові війни, страшний вихор Жовтневої революції, табори й заслання, переслідування за погляди, що не співпадали з офіційно визнаними, і навіть за соціальне походження – все це вони витримали з честю, не відмовляючись від засвоєних з юності високих істин. Думається, що Олена Чеславівна Скржинська посідає в ряду таких учених своє особливе і гідне місце. Не дивлячись на низку трагічних подій в її особистому і науковому житті, вона на схилі літ вважала прожиті роки все ж такими, що вдалились, бо їй щастило постійно займатися своєю улюбленою справою – дослідженнями середньовічної візантійської, західноєвропейської й руської (російської) історії та культури.

Видатний спеціаліст з історії середньовічних Візантії, Італії й Давньої Русі Олена Чеславівна Скржинська пройшла довгий і славний шлях у житті й науці. Протягом більш, ніж півстоліття з часу виходу в світ в Італії її корпусу латинських написів генуезьких колоній у Криму (1928 р.), що здобули заслужене визнання фахівців у країні й за рубежом, вона перебувала в першому ряду видних медієвістів світу аж до своєї кончини, що застала її за письмовим столом.

Олена Чеславівна народилась 24 квітня 1897 р. у дворянській родині у Петербурзі. Вона дуже любила своє рідне місто, прожила в ньому все життя і померла 2 квітня 1981 р. Батько Чеслав

Кипианович Скржинський був інженером Путилівського заводу, одним з піонерів електротехніки в Росії, мати – Олена Володимирівна Головіна-Скржинська належала до числа перших в Росії жінок-лікарів, обравши важку спеціальність невропатолога.

Сама Олена Чеславівна одержала фундаментальну освіту. Оскільки в жіночих гімназіях, в яких вона вчилася (Коломенській і Шаффе), не викладали класичних мов, вона вивчила їх під час проходження університетського курсу, а пізніше удосконалила свої знання в цій галузі настільки, що змогла стати найбільшим знавцем середньовічних латини і грецької, без знання яких не можна було уявити собі справжнього медієвіста ні в дореволюційній Росії, ні в нашій країні в 20-і – 30-і роки. Ще в гімназії історія стала улюбленим предметом Олени Чеславівни, коли вона писала твори «Объединение Италии» та «Бернард Клервосский и средневековая мистика». Тому на Вищі жіночі (Бестужевські) курси вони прийшла вже з чітко визначеними інтересами. Вона потрапила в середовище захоплених студенток і блискучих викладачів, більшість з яких одночасно проводили заняття в Петербурзькому університеті.

Декан історичного факультету курсів Іван Михайлович Гревс, видатний вчений-медієвіст і чудовий викладач, став одним з перших вчителів Олени Чеславівни. Через багато років, незабаром після його кончини, саме вона написала його велику біографію, вміщену в посмертно виданій книжці Гревса «Тацит» (1946 р.). Академік І.І.Толстой відгукнувся на цю статтю у листі до неї від 6 березня 1946 р. словами: «Чудово написано! Гарна, добре, дуже добре зроблена стаття! Вона й художня, і добра за тоном, і важлива як історичний документ: до неї ще не раз звертатимуться наші прийдешні історики російської освіти».

На Бестужевських курсах Олена Чеславівна відвідувала лекції і семінари видатних вчених: філософів М.О.Лосського і Л.П.Карсавіна, історика античності М.І.Ростовцева, мистецтвознавця Д.В.Айналова. Та головним Учителем, що залишився наставником і другом на все життя, була Ольга Антонівна Добіаш-Рождественська. Учениця І.М.Гревса, вона мала прекрасну репутацію джерелознавця, спеціаліста з середньовічної палеографії та

дипломатики. Вона була першою жінкою-істориком, що захистила докторську дисертацію (а тоді це було в багато разів важче, ніж тепер), і стала членом-кореспондентом Академії наук.

Після Жовтневої революції Бестужевські курси увійшли до складу Петроградського університету. Там Олена Чеславівна завершила дипломну працю, присвячену ранньосередньовічній хроніці абатства Монте-Кассіно. Після закінчення університету 1919 р. її прийняли до недавно утвореної Російської академії історії матеріальної культури. Організатором академії та її незмінним директором був великий історик, філолог і етнолог М.Я.Мартен. У секторі археології й ранньохристиянського і візантійського мистецтва, куди потрапила Олена Чеславівна, під керівництвом академіка О.О.Васильєва працювали академіки Ф.І.Шмідт і Ф.І.Успенський, а також М.В.Малицький, О.П.Смирнов, Н.В.Ізмайлова.

Першою і незмінною любов'ю Олени Чеславівни була Італія, де вона встигла побувати в ранній молодості, напередодні Жовтневої революції. Далі вона зрозуміла, що вже ніколи більше не побачить її. І почала свої дослідження Італії з невеликого її шматочка у нашій країні – генуезьких колоній в Криму. Вона вивчала історію колоній за їхніми статутами XIV-XV ст., знайомила з генуезькими написами, що зберігались у Павловському палаці під Ленінградом, їздила на розкопки до Судака, досліджувала в Криму італійські середньовічні написи. А 1928 р. Олена Чеславівна видала в Генуї французькою мовою корпус латинських написів з генуезьких колоній Криму. До нього увійшло 55 ретельно вивчених написів, їх репродукції та фотографії пам'ятників, на яких вони знаходились¹. За цю працю вона стала членом-кореспондентом Лігурійського історичного товариства в Генуї, а також членом Таврійського товариства історії, археології та етнографії. Олена Чеславівна не встигла видати корпус генуезьких написів російською мовою у доповненому вигляді, який вона готувала багато років.

У 20-х роках, за порадою видатного візантиніста В.М.Бенешевича, Олена Чеславівна звернулась до історії Візантії. З часом вона стала видним візантиністом, зосередила свої дослідження на відносинах імперії та Давньої Русі. Протягом багатьох років Олена Чеславівна була діяльним членом редколегії «Византийс-

кого временника», видання якого відновилось після Великої Вітчизняної війни завдяки енергії академіка Є.О.Космінського та його учениці З.В.Удальцової. Її перша праця візантійської тематики з'явилась 1935 р. в Римі. То був аналіз документа з сицилійського міста Мессіни. Вона на два століття виправила загальновизнану дату пам'ятки (датувавши її в межах останніх двох десятиріч XII ст.) і відтворила історичні обставини її появи².

Наукова діяльність Олени Чеславівни, що розпочалася так плідно і щасливо, була насильницьки перервана в 1930 р., коли в Академії історії матеріальної культури під керівництвом активних членів ВКП(б) проводилась «чистка» кадрів, її звільнили за дворянське походження і погляди, що не відповідали схваленню партією. У 30-і роки вона добувала скромні засоби до існування за допомогою досконалого знання іноземних мов: французької, німецької, англійської, італійської. Вона виконувала переклади чужих її за тематикою статей в Інституті гідротехніки і в Інституті експериментальної медицини, але й звідти її звільняли через чуже пролетарській державі соціальне походження. Олена Чеславівна пішла було на... курси водіїв трамваю, але й туди її не прийняли через недосить добрий зір. У ці сумні роки її неодноразово викликали до НКВС, розпитували про колег по роботі, настирливо пропонували стати «інформатором», але їй вдавалося відмовлятися, що було дуже небезпечно і розглядалось владою як небажання допомагати будівництву нового суспільства і держави. Тому вона багато років жила з відчуттям постійної загрози арешту, та, на відміну від багатьох своїх колег, його, на щастя, уникнула.

Життя стало ще більше важким і гірким. Невеликий затишний дім на Крестовському острові в Ленінграді, збудований для родини 1910 р., перетворився на комунальну квартиру, населену різношерстним народом. Був витоптаний маленький садочок біля будинку, любовно вирощений її матір'ю. Багато друзів або емігрували на початку 20-х років або перебували в таборах... У Олени Чеславівни залишилась від усього дому одна велика кімната (44 м²) і скляна веранда, що прилягала до неї, яка виходила на тиху річку Крестовку. Тут вона прожила сорок п'ять років до того, як 1975 р. її переселили в зв'язку з будівництвом на Крестовському

острові лікарні 4-го управління (для партійних бонз) для чого знадобилось зруйнувати її дім.

Стіни кімнати Олени Чеславівни були заставлені стелажми з кількома тисячами чудових і рідкісних книг. Поряд з науковою літературою, словниками й енциклопедіями, тут були збірки творів класиків російської літератури XIX ст., книжки з мистецтва і багато збірок поетів 10-х і 20-х років, насамперед улюблених Блока й Ахматової, а також Гумільова, Кузьміна, Г.Іванова, Маяковського та ін. У глибині кімнати, де було тепліше у довгі північні зими, стояв письмовий стіл. Поруч із ним висіли портрети Данте і О.Ф.Коні (її хрещеного батька), а на стіні за спиною – Петrarки, краєвиди античних руїн Риму, придбані в Італії, репродукції картин Ботічеллі (голова Венери), Леонардо да Вінчі (Христос із «Таємної вечери») і античний рельєф Афродіти, що піднімається з морських хвиль.

Біля вікна стояв великий чорний рояль. Олена Чеславівна була хорошою піаністкою і музика стала її головною розрадою у тяжкі 30-і роки. Вона дружила з великою артисткою Марією Веніамінівною Юдіною і відвідувала її клас у консерваторії. У 30-і – 50-і роки Юдіна мала гучну славу чудового соліста, уславилась виконанням музики Баха й Бетховена, будучи водночас пропагандистом сучасної музики. З юних літ Олена Чеславівна постійно відвідувала концерти у Великому залі філармонії та Капелі. В кінці життя, коли їй стало важко виходити з дому, вона слухала записи класичної музики на платівках і трансляції концертів по радіо і телебаченню.

У ті роки класична музика звучала в ефірі щоденно. З великим інтересом Олена Чеславівна слідувала за конкурсами ім.П.Чайковського, знала всіх лауреатів, особливо піаністів, захоплювалась Ван Клайберном.

У 1934 – 1937 рр. вона працювала в Інституті історії науки і техніки АН СРСР. Тут для збірника «Агрикультура в пам'ятках західного середньовіччя» вона переклала «Поэму о версонских вилланах» (з старофранцузької) і трактат «О растениях» Альберта Великого (з латини), а також написала нарис «Техника эпохи западноевропейского средневековья». У другій половині 30-х років розпочалось співробітництво Олени Чеславівни з історичним фа-

культетом Ленінградського університету, де вона читала спецкурс з латинської палеографії.

Найстрашнішу воєнну зиму 1941/42 р. Олена Чеславівна прожила в блокадному Ленінграді. Весною 1942 р. її з дволітньою донькою евакуювали до Москви. Там Олена Чеславівна спочатку читала лекції в Педагогічному інституті, а 1943 р. знову стала науковим співробітником Інституту історії матеріальної культури. За дорученням інституту вона влітку 1944 р. разом з О.Л.Якобсоном їздила до Криму, щоб ознайомитись із станом археологічних і архітектурних пам'яток, що постраждали в роки німецької окупації. Вона розповідала, що в Херсонесі можна було ходити лише перевіреними саперами стежками, як підривались на німецьких мінах люди, що не дотримувались цієї вимоги. В архіві Олени Чеславівни зберігається машинопис статті про пам'ятки культури в Криму, що постраждали в роки окупації, написаної за завданням антифашистського комітету радянських вчених.

Одразу після війни Олена Чеславівна повернулась до свого дому на Крестовському острові. З московського Інституту історії матеріальної культури її перевели до його Ленінградського відділення. Там вона почала багатолітню працю над «Гетикою» Іордана. Цей труд став її докторською дисертацією.

Об'ємистий том твору Іордана «Про походження і діяння гетів» вийшов у 1960 р. і став видатною подією у вітчизняній і світовій науці. Ніколи раніше в нашій країні не робилось спроб підготувати наукове, докладно коментоване видання цього надзвичайно важкого для розуміння і використання латиномовного джерела. Тим часом, праця Іордана, створена в середині VI ст. н. е., являє собою головне, а в багатьох випадках єдине джерело з історії слов'ян часів, коли вони почали розселятись з території історичної прабатьківщини обширами Центральної, Східної й Південної Європи. Не буде перебільшенням твердити, що без Іордана наукові уявлення про слов'ян були б у багато разів біднішими, тому що твори візантійських істориків VI ст. страждають неконкретністю, тенденційністю й безліччю фантастичних відомостей.

Текст праці цього ранньосередньовічного історика було підготовлено Оленою Чеславівною за всіма відомими в її час ру-

кописними списками, надісланими їй колегами з найбільших бібліотек і рукописних сховищ Заходу. Він споряджений величезним (більше 30 авт. арк.) науковим коментарем, що є надзвичайно вартісним дослідженням історії пізньоантичної й ранньосередньовічної Європи³. Не випадково «Іордан» Олени Чеславівни є вже протягом чотирьох десятиріч настільною книгою істориків, археологів, етнологів, етнографів, філологів та інших гуманітаріїв, котрі студіювали і студіюють історію й культуру Європи перших п'яти з половиною віків нашої ери.

З 1956 р. Олена Чеславівна працювала у Ленінградському відділенні Інституту історії АН СРСР. Західноєвропейську частину його величезного і дуже цінного архіву складає зібрання давніх документів академіка М.П.Лихачова. З матеріалами цієї його колекції вона ознайомилась ще в студентські роки. У 1925 р. вона виступила з доповіддю «Нова звістка про союз Генуї з Візантією», написаною на ґрунті аналізу листа папи Урбана IV із зібрання М.П.Лихачова, а 1930 р. німецькою мовою опублікувала статтю на цю тему». Пізніше Олена Чеславівна звернулась до читання, розшифровки і коментування актів італійських середньовічних міст Падуї та Кремони і стала душею їх видання⁴. У 30-х – 70-х роках вона була найбільшим у нашій країні знавцем і дослідником латинських середньовічних документів. Довгі години проводила вона в будинку Ленінградського відділення Інституту історії на Петрозаводській вулиці, у кімнатах із шафами, спеціально замовленими першим його власником М.П.Лихачовим для його колекції рукописів. Тут Олена Чеславівна займалась з своєю ученицею, палеографом А.М.Кононенко, котра, на жаль, рано пішла з життя.

Поряд з палеографічними студіями, Олена Чеславівна продовжувала дослідження в галузі візантійської історії та джерелознавства. Її кращі статті цього напрямку публікувались у «Византійском временнике». Вже в перших двох номерах відновленого 1947 г. «Временника» опубліковані її праці⁵. А в сьомому томі «Византійского временника» Олена Чеславівна вперше виступила як дослідник, перекладач і коментатор тексту ранньосередньовічного автора, що присвятив свій твір подіям у Західній Римській імперії 407 – 425 рр.⁶ У наступні роки вона звернулась до вивчення творів

венеціанських дипломатів Барбаро і Контаріні, що залишили опис свого перебування на Русі в XV ст. Монографія про них, що вийшла 1971 р.⁷, відбиває постійний і пильний інтерес дослідниці в повоєнні роки до історії відносин Русі з Візантією й Італією. У 60-і – 70-і роки було опубліковано ряд статей русько-візантійської тематики, що в той час починає посідати все помітніше місце в її дослідженнях.

При ознайомленні з архівом Олени Чеславівни, що зберігається в Петербурзькому відділенні Інституту російської історії РАН, переконуєшся в тому, що ще на початку 40-х років вона почала готуватися до створення праць з руської проблематики. В архіві знаходяться підготовчі матеріали (конспекти наукової літератури, виписки з джерел тощо) для написання книги з робочою назвою «Русь, Византия и генуэзцы в их политических отношениях в XII – XIII вв.», а також багато начерків, планів, виписок для цілої серії праць, присвячених стосункам Русі з Візантією та Італією. Олена Чеславівна збиралась написати велику книжку «Церковные отношения между Византией и Русью. Патриархии», свідоцтвом чого є велика папка з виписками з літератури і джерел.

Однак перші її праці руської проблематики почали виходити набагато пізніше, в 60-х – 70-х роках. Мабуть, так сталося тому, що винятково вимоглива до себе, Олена Чеславівна вважала себе істориком середньовічних Візантії, Італії й країн Заходу і була переконана, що без ґрунтового оволодіння літописами та іншими давньоруськими і середньовічними російськими літописами та іншими джерелами, – подібно до того, як знала вона джерела візантійські й західноєвропейські, – у неї немає права звертатися до руських тем. І протягом небагатьох років Олена Чеславівна досконало оволоділа новою для себе науковою спеціальністю – джерелознавством давньоруських і середньовічних російських пам'яток писемності.

Олена Чеславівна надзвичайно відповідально ставилась до давньоруських джерел, так само, як підходила до візантійських і західноєвропейських. Вона постійно зверталась до лінгвістичної літератури, студіювала словники – і набула таких глибокого і всебічного знання і розуміння пам'яток давньоруської письменності,

які доступні мало кому з істориків-русистів. Тому й досягла вона вражаючих результатів у дослідженні й тлумаченні тих проблем, які вже давно були, здавалось, вирішені або вважались такими, які неможливо вирішити. Статті Олени Чеславівни давньоруської тематики об'єднані глобальним поглядом на середньовічні Європу і Малу Азію як на історичне, євразійське ціле, що шматувалося політичними, релігійними, та й економічними суперечностями, але водночас було об'єднане світовими процесами і явищами, що перешкоджали політичному хаосові, загальному воєнному протистоянню і господарській стагнації.

У доньки Олени Чеславівни М.В.Скржинської зберігаються екземпляри «Повести временных лет», Ипатьевской летописи», «Новгородской первой летописи старшего и младшего изводов», «Московского летописного свода конца XV в.», що належали матері. Їх береги густо вкриті записами Олени Чеславівни: зауваженнями, уточненнями датування, відсиланнями до інших літописів і наукової літератури, висновками з прочитаного і співставленнями з іншими літописами, що наочно і ясно демонструють хід думки дослідниці, розвиток наукового пошуку – і при тому надзвичайну ретельність і скрупульозність праці з джерелами. Вона напівсерйозно-напівжартома говорила: «Я можу не знати якої-небудь статті, тому що я знаю джерело». Чи не найкраще ілюструє мовлене її стаття «Половці», що вперше побачила світ на сторінках «Византийского временника» уже після кончини Олени Чеславівни (1986 р.) і нещодавно перевидана в збірці її праць⁸.

Подібно до всіх відомих мені її праць, «Половці» відзначаються широтою погляду на проблему, вмінням автора добути з часткового загального, найбільш характерне для епохи і яскравим, барвистим і неповторним стилем. Вчитаемось у рядки, що відкривають цю статтю: «У літописному віддзеркаленні історії Київської Русі, особливо XII ст., видно, що саме існування Давньоруської держави у цілому, і насамперед її південної частини, її ядра... було завжди невіддільним від одвічного антагонізму з кочовницьким степом. Без уваги до останнього, без постійної оглядки на його населеників та їхнє пересування не можна уявити Київську Русь. Боротьба з кочовиками, порою кривава і тяжка, – обов'язковий

елемент повсякденного буття середньовічної Русі і поступового формування її політичної сили. Можливо, що постійний фронт опору степовикам виявлявся у кінцевому рахунку і елементом своєрідних форм зростання, зміцнення і зрілості феодальної Київської держави»⁹.

У цих рядках, написаних впевненою рукою високого професіонала, відчувається тонке і точне розуміння і виділення однієї з головних (якщо не головної...) лінії зовнішньополітичної й воєнної діяльності Давньоруської держави. Студії останніх років підтвердили важливу, часом вирішальну, роль фактора половецької загрози в історії Русі, його скріплюючої сили для цієї держави не лише в часи існування відносно єдиної і централізованої монархії другої половини XI — першої третини XII ст., а й за доби удільної чи феодальної роздробленості (з 40-х років XII ст.), коли держава перетворилась на федеративну монархію і її консолідованість послабшала. Поза сумнівом, половці були протягом майже двох століть могутнім зовнішньополітичним фактором, що багато в чому визначав і внутрішньополітичне життя і міжнародну політику Київської Русі.

Після масштабного вступу до статті «Половці» Олена Чеславівна скромно визначає завдання цієї праці: «Переглянути етимологію слова «половці», що протрималась, правда, у ряді варіантів, більше ста років»¹⁰. Йдеться про марні спроби вивести етнікон «половці» від епітета «половий» (жовтий, світлий тощо), звідки народжувались дивні думки, ніби тюрки-половці були... білявими! Написана Оленою Чеславівною велика (більше 2 авт. арк.) стаття далеко входить за рамки, проголошені у вступі. Вона розглядає історію й особливості розселення половецьких орд Північним Причорномор'ям, їхні відносини з руськими князями. Ця стаття написана завдяки студіюванню великого кола джерел (виписки до неї складені в кілька товстих тек): візантійських і західноєвропейських, неприступних для більшості істориків-русистів. Та головним джерелом для розв'язання загадки походження етнікона «половці» були давньоруські літописи.

Ключ для такої розгадки дав Новгородський перший літопис молодшого ізвода, в якому жителів протилежної сторони р. Волхова

(яка ділила навпіл Великий Новгород) називали «они половици», тобто люди з іншого боку («пола»). Рубіж південної Руської землі (Київщина, Чернігово-Сіверщина і Переяславщина) з Половецькою землею проходив загалом по Дніпру. Правий його берег називався Руською стороною («полом»), лівий – Половецькою. Це не виключало, звичайно, того, що половці заходили на Руську сторону і подовгу кочували там. Але головним місцем їхнього життя були все ж таки Лівобережжя і Причорномор'я. Для руських людей ці кочовики були «они половици» – насельники протилежного боку Дніпра. З часом «они» відпало, була втрачена і перша літера «и» в слові «половици». Так виник етнікон «половці». Ця свіжа й оригінальна думка не одразу була сприйнята спеціалістами, особливо лінгвістами. Та з історичного погляду таке пояснення уявляється мені і багатьом історикам Київської Русі єдино можливим.

До останніх років життя Олена Чеславівна досліджувала своєрідний дипломатичний трикутник: Русь – Візантія – Італія. У її помертено виданій книжці «Русь, Італія й Візантія в Середньовіччя» серед статей, що вийшли за її життя, вміщена велика праця, яка залишилась не виданою: «Московская Русь и Венеция времен Ивана III», що відкриває надзвичайно цікаву сторінку великої світової політики кінця 60-х – 70-х років XV ст. Тоді європейські держави задумали залучити російського государя до участі в Антитурецькій лізі, чому мав служити план одруження Івана III з родичкою останніх візантійських імператорів Зоєю Палеолог (у Росії вона звалась Софією). Одруження відбулося, але государ Русі не бажав вступати у війну з могутньою Туреччиною. До нього неодноразово приїздили з умовляннями посольства від папи і різних європейських держав. Одним з таких послів і був надісланий Венецією Іван Тривізан (так його звать літописці, справжнє ім'я: Джованні Батиста Тривізано), котрий спробував обманути Івана III і мало не поплатився життям, так і не виконавши дипломатичного доручення. Так через історію дрібного по суті авантюриста (хай і повноважного посла) Олена Чеславівна розкрила складне мереживо великої політики країн Європи і Малої Азії. Повчальна історія Тривізана спонукує задуматись над тим, як діла однієї, зовсім не

видатної людини можуть вплинути на перебіг світового історичного процесу і навіть спричинити її крутий поворот...

На закінчення хочеться сказати кілька слів про той сильний і надихаючий вплив людської й творчої особистості Олени Чеславівни, що його, за моїм переконанням, не могли не відчувати колеги, учні, друзі й знайомі, – всі ті, хто спілкувався з нею. Цей вплив, масштаб її особистості не одразу захоплював вашу уяву, а поступово розкривався у процесі спілкування з нею. При перших же зустрічах Олена Чеславівна могла здатися стриманою, некомпанійською і навіть суворою людиною. Але від зустрічі до зустрічі, у ході неквапливих і статечних розмов вона виявляла живий інтерес до співбесідника, його занять і думок. Обличчя її освітлювалось щирою увагою до нього.

Вона була видатним учителем – ненав'язливим, позбавленим дидактизму і намагання вразити своїми знаннями, що уявляються мені справді неосяжними. Але – вчитися в Олени Чеславівни і, тим більше, навчитися, міг лише той, хто був для цього відповідно підготовлений і цього дуже і дуже хотів. Більше всього, здається мені, вона вчила своїм прикладом справжнього, безкорисливого і успішного служіння науці. Вона ставила вище всього джерело і предметне демонструвала його можливості: як можна добути з нього всебічну, об'єктивну і гранично повну інформацію, як працювати з джерелом і як переходити від конкретики до узагальнень і висновків. Її ставлення до джерел було і шанобливим і критичним. Олена Чеславівна вчила також своїм неймовірно скрупульозним підходом до історичного факту чи явища. А її історіографічні огляди були і залишаються високим прикладом творчого вивчення і використання наукової літератури.

Останні роки життя Олена Чеславівна прожила на пенсії, та до самого кінця життя брала активну участь в науковому житті, зокрема свого інституту. Вона не зраджувала своїй звичці щоденно займатися за своїм великим і старовинним письмовим столом, заваленим безліччю паперів і книжок. Після її кончини залишилось багато неопублікованих праць, що зберігаються в архіві Інституту російської історії. Частина їх майже завершена і підготовлена до друку, наприклад, доповнене видання генуезьких написів, а

також корпус грецьких і латинських свідочств про хозарів, що досі залишається не відомим вченим.

Найбільшим і найвизначнішим трудом Олени Чеславівни серед невиданих могла б стати задумана нею монографія «Италия, Византия и Русь в XII в.» Для неї вона написала розділи «Русские князья в Византии», «Византийское посольство 1163 г. на Русь» й дослідження про хрисовул візантійського імператора Мануїла I генуезцям із заборорою торгувати з Руссю.

Рік століття з часу народження Олени Чеславівни (1997) був відзначений первиданням двох її праць, присвяченою її пам'яті конференцією в Судаку «Великий шовковий шлях на межі тисячоліть» й меморіальним науковим засіданням в Інституті російської історії в Петербурзі. У петербурзькому науковому видавництві «Алетейя» вийшли нові видання чи не головних її джерелознавчих праць: «Истории» Олимпиодора и «Гетики» Иордана. До тексту коментарів до Іордана внесено зміни і доповнення за примірником Олени Чеславівни, який вона готувала до перевидання; передмова написана В.І.Мажугою, останнім і чи не найбільш талановитим її учнем. У 2000 р. вийшла збірка її виданих і невиданих статей «Русь, Италия и Византия в Средневековье» зі статтею М.Ф.Котляра про її внесок до вивчення історії.

3 червня 1997 р., в день іменин Олени Чеславівни, колеги, учні й друзі зібрались в рідному для неї будинку Інституту російської історії на засідання її пам'яті. Вони виступили з доповідями про життя і творчість Олени Чеславівни, про велику цінність її архіву, де серед іншого міститься листування з багатьма видатними російськими і зарубіжними вченими ХХ ст. Було прочитано листа декана історичного факультету Московського університету, відомого італіяніста С.П.Карпова, в якому він коротко і всебічно оцінив створене Оленою Чеславівною в історичній науці: «Внесок Олени Чеславівни до історії Італії, Візантії й Причорномор'я важко переоцінити. Її видання Іордана, Барбаро і Контаріні, її корпус генуезьких написів Криму, її студії з історії Половецького степу й русько-візантійських зв'язків, з історії науки давно стали класичними, на них вчать медієвістів у багатьох університетах, включаючи Московський.

Олена Чеславівна, – продовжував Карпов, – всім своїм важким і благородним життям явила приклад істинного служіння науці. Неухильно слідуючи обраному нею принципу: «nulla dies sine linea», вона вершила Справу, яку любила і глибоко розуміла. Вона була справжнім Майстром джерелознавства і повною мірою належала до блискучої плеяди петербурзької (ленінградської) медієвістики. Вона була вимогливою до себе і людей, але чужа дріб'язковості й справедлива навіть у найсуворіших судженнях».

¹ Skrzinska E. Inscriptions latines des colonies Genoises en Crimee (Theodosie, Sudak, Balaklava). – Genova, 1928.

² Esame e datazione del contratto di Messina conservato nel codice Sinaitico // Studi Bizantini. 1935. – T.IV. – P.141-151.

³ Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica). Вступ. статья, пер. и комм. Е.Ч.Скржинской. – М., 1960.

⁴ Акты Кремоны XIII – XVI вв. – М.;Л, 1961; Акты Падуи конца XIII -XVI вв. – Л., 1987.

⁵ Генуэзцы в Константинополе в XIV в. // Византийский временник- 1947 – Т.1; Петрарка о генуэзцах на Леванте // Там же. – 1949 – Т.2.

⁶ История Олимпиодора // Византийский временник.- 1956 – Т.7. Новітнє перевидання: Олимпиодор. История. Пер. с греческого, вступ статья, коммент. и указ. Е. Ч.Скржинской. – СПб.: Изд-во «Алетейя», 1999.

⁷ Барбаро и Контарини о России.К истории итало-русских связей в XV в. – Л., 1971.

⁸ Скржинская Е.Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Е.Ч.Скржинская. Русь, Италия и Византия в Средневековье. Подготовка к печати М.В.Скржинской и Н.Ф.Котляра. – СПб., 2000.

⁹ Скржинская Е. Ч. Русь, Италия и Византия в Средневековье – С.36.

¹⁰ Там само.